

№5

MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR

ILMIY ELEKTRON JURNALI

**ISSN: 2181-3965
VOLUME 5
TOSHKENT 2026**

“MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR” ILMIY ELEKTRON JURNALI TAHRIRIYAT KENGASHI RAISI

To‘lqin Zakirovich Teshabayev – tahririyat kengashi raisi. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI

Mehmonov Sultonali Umaraliyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O‘quv ishlari bo‘yicha birinchi prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Abdurahmanova Gulnora Qalandarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Karimova Komila Daniyarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Yoshlar masalalari va ma‘naviy-marifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Hududiy ta‘lim masalalari va markazlar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sindarov Sherzod Egamberdiyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Infratuzilmalarni rivojlantirish va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Saparov Aktam Jo‘rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori

Islamkulov Alimnazar Xudjamuratovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Pardayev Abdunabi Xoliqovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Kuziyev Islomjon Ne‘matovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Baymurotov Tursunbay Maxkambayevich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor

Omonov Akrom Abdinazarovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sharipov Qongratbay Avezimbetovich – texnika fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vaziri

Jumayev Nodir Xosiyatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi deputati

Haydarov Nizomiddin Hamroyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Raviprakash G. Dani – Xalqaro ta‘lim konsultanti, professor (AQSH)

Bagautdinova Nailya Gumerovna – Qozon federal universiteti Boshqaruv, iqtisodiyot va moliya instituti direktori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Rossiya Federatsiyasi)

Sharifzoda Mu‘min Mashokir – Tojik davlat huquq, biznes va siyosat instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Tojikiston Respublikasi)

Maley Elena Borisovna – Polotsk davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent (Belarus Respublikasi)

Asif Mahbub Karim – Malayziya Menejment va tadbirkorlik universiteti professori (Malayziya qirolligi)

Piter Xayk – Yevropa amaliy fanlar va menejment instituti ilmiy ishlar bo'yicha prorektori (Chexiya Respublikasi)

Yavuz Demirel – Kastamonu universiteti professori (Turkiya Respublikasi)

Jo'rayev Abdug'affor Safarovich – Termez agrotexnologiyalar va Innovatsion rivojlanish instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Ismanov Ibroxim Nabiyeovich – Farg'ona politexnika instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Xayriddinov Azamat Botirovich – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti prorektori iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Tashnazarov Samiddin Nizamovich – Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Nurmanov Ulug'bek Anorbayevich - Bank-moliya akademiyasi “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida professori, iqtisodiyot fanlari doktori

Yakubova Nargiz Tursunbayevna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Mamatov Baxadir Safaraliyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Qiyosov Sherzod Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Urazaliyev Kamoliddin Tajikulovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

JURNAL TAHRIRIYATI

Saparov Aktam Jo'rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori, dotsent

Avlokulov Anvar Ziyadullayevich – ilmiy muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Aliqulov Mehmonali Salohiddin o'g'li – mas'ul muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent

Buxorova Moxira Samandarovna – muharrir

O'zbekiston Respublikasi OAK Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 364-son qarori bilan “Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari yuzasidan assosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali

23.11.2022-yildan

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **№R-566966** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: **№049864**

MUNDARIJA			
1.	Meyliyev Obid Raxmatullaevich	Soliqlarning budget daromadlaridagi ahamiyatini oshirish	7
2.	Мирзаева Матлуба Ғайбулла қизи	Тижорат банкларининг капитал базасини мустаҳкамлашнинг методологик ва амалий асосларини такомиллаштириш	14
3.	Жабборов Насриддин Мирзаодилович, Юнусова Шохсанам Муротовна, Бебугова Зулайхо Хамидовна, Сафарова Севара Қаҳрамон қизи	Тошкент вилояти туристик ҳудудлари имижли модели учун барқарорлик таҳлили	19
4.	Мухамедова Севара Абдуллаевна	Тижорат банкларида кичик бизнес лойиҳаларини кредитлашда банк таваккалчиликларини баҳолаш ва бошқариш тизими	27
5.	Abduqayumov Elyorbek Ulug'bek o'g'li, Yo'ldosheva Oygul Zokir qizi	Janubiy Koreya kinoindustriyasining iqtisodiy rivojlanishdagi o'rni va ta'siri	33
6.	Umarova Shahnoza	Moliyaviy faoliyat bo'yicha baholangan majburiyatlar hisobini takomillashtirish	40
7.	Muydinov Xusniddin Nuriddin o'g'li	Avtomobilsozlik korxonalarining xarajat samaradorligini ekonometrik modellash	46
8.	Akromov Shohrux Shuhrat o'g'li	O'zbekistonda auditorlik faoliyatini tashkil etishning zaruriyati va uning ahamiyati	57
9.	Kurbanbayev Jurabek Eruvbayevich, Akromov Shohrux Shuhrat o'g'li	Auditorlik tekshiruvlarida tashqi tasdiqlardan foydalanish va ichki nazorat tizimining samaradorligini oshirish	66
10.	Абдурахманов Ўрол Наврўз ўғли	Акциядорлик жамиятлари аудитида таҳлилий амалларни қўллашни такомиллаштириш	71
11.	Sayfiddinov Sarvarbek Anvarbek o'g'li	Yoshlar biznes-loyihalarini moliyalashtirishda kredit va investitsiya resurslarining o'rni	80
12.	Shodiyev Yashnarbek Baxriddin o'g'li	Davlat moliyaviy nazoratini modellar va metodologik yondashuvlarini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish	92
13.	Muydinov Baxodirjon Numanovich	Korxonalarda ichki auditni tashkil etish va takomillashtirish	101
14.	Mirzanov Zakir Maratovich	Paxta yetishtirish va qayta ishlash klasterlarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va iqtisodiy yo'qotishlarni kamaytirish	111
15.	Тожибоева Дилором	XXI ахборотлар асри – қарор қабул қилиш жараёнининг мураккаблашуви асри	116
16.	Нурхонов Комилжон Товкараевич	Яшил иқтисодиётга ўтиш йўллари ва устуворликлари	124
17.	Saydullayev Nodirbek Narzullayevich	Inflyatsion targetirlash sharoitida markaziy bank valyuta intervensiyalari strategiyasini takomillashtirish mexanizmlari	132
18.	Хусаинов Равшан Рахимович	Сравнительный анализ налоговых систем зарубежных стран и трансформация их для Узбекистана	143
19.	Maxkamova Nazokat Umarali qizi	O'zbekiston iqtisodiyotida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning o'rni	150
20.	Abduraxmanova Muqaddas Toxtasinovna	Temir yo'l transporti korxonalarining ekologik-iqtisodiy samaradorligini oshirishning innovatsion mexanizmlari	156
21.	Kuliboyev Azamat Shonazarovich	Davlat tibbiyot tashkilotlarida buxgalteriya hisobi: nazariya, amaliyot va uslubiyot	165

22.	Jaxbarov Jamshidbek Tilavoldi o'g'li	Raqamli texnologiyalar asosida budget tashkilotlarida davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish: Farg'ona viloyati misolida	179
23.	Xasanova Shaxzoda Sarvarq qizi	Avtomatlashtirish davrida ayollarning mehnat bozoridagi transformatsiyasi: global tendensiyalar va O'zbekistonning 2030-yilgacha imkoniyatlari	188
24.	Abdullaeva Nilufar Javdat qizi	Бюджет ташкилотларида узок муддатли активлар билан боғлиқ молиялаштириш манбалари	194
25.	Худойкулова Дилора Дилмуродовна	Обеспечение надежности аудиторских доказательств при аудите долгосрочных активов	200
26.	To'xtayev Umidjon Shuhrat o'g'li	Xususiy tibbiy xizmatlar raqobatbardoshligini oshirish yo'llari	209
27.	Djumaniyazov Shavkat Raximovich	Yangi O'zbekistonda tadbirkorlikni rivojlantirish istiqbollari	216
28.	Siroj Zarina Rustambekovna	O'zbekistonda demografik jarayonlarni statistik prognozlash va monitoring tizimini takomillashtirish	223
29.	To'laev Safarmurod Boymuhammad o'g'li	Korporativ mijozlarga innovatsion bank xizmatlarini rivojlantirishning xorijiy tajribasi	229
30.	Эрдонаев Аликул Халимович	Банк технологиялари ва масофавий банк хизматларининг турларидан фойдаланиш амалиёти	236
31.	Муродов Бобиржон Хаётжон ўғли	Иқтисодиётда яширин меҳнат ресурслари айланмаси: иш берувчиларни масъулияти ва норасмий бандликни бартараф этишнинг тизимли ечимлари	247
32.	Abdullayeva Shaxnoza Erkinovna	Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini moliyalashtirish samaradorligini baholash metodologiyasini takomillashtirish	253
33.	Саттаров Тулкин Абдихалилович	Кишлоқ хўжалиги корхоналарини молиявий барқарорлигини баҳолаш моделлари	261
34.	Sanayev Javohir Shavkat o'g'li	Tijorat banklarida mijozning tranzaksion faolligiga asoslangan adaptiv tariflash mexanizmini takomillashtirish	271
35.	Хасанов Сабирджан Садикович, Раимова Мадинабону Сабирджан кизи	Оценка экономической необходимости строительства ветроэнергетических установок в Узбекистане	278
36.	Karimov Shohruh Ahmadullo o'g'li	O'zbekistonda buxgalteriya xizmatlari bozorining institutsional tuzilmasi: auditorlik va soliq maslahatchilari tashkilotlari reestrlari tahlili	286
37.	Karimqulov Jasur Imomboyevich, Xojanov Baxadir Omirbayevich	Bank infratuzilmasi transformatsiyasi samaradorligini integral baholash metodikasini takomillashtirish	292
38.	Kasimova Zilolaxon Botir qizi	O'zbekiston bank tizimining miqdoriy kengayishi va moliyaviy barqarorlik normativlariga rioya etish darajasi: 2017–2025 yillar tahlili	301
39.	Олимова Қизлархон Тўра кизи	Тижорат банкларида муаммоли кредитларни эрта аниқлаш ва мониторинг тизимида мавжуд муаммоларнинг тизимли ечими	308
40.	Xolmurotov Fozil Saribayevich	Hududiy eksportning qo'shilgan qiymati va diversifikatsiya darajasini o'lchash: Xorazm viloyatida export quality index tahlili	314

41.	Jumaniyazov Baxodirovich	Iskandar	To‘qimachilik sanoati korxonalarida xarajatlar hisobini tashkil etish, tannarxni kalkulyatsiya qilish va tahlil etish bo‘yicha xorijiy tajriba	327
-----	-----------------------------	----------	--	-----

HUDUDIIY EKSPORTNING QO'SHILGAN QIYMATI VA DIVERSIFIKATSIYA DARAJASINI O'LCHASH: XORAZM VILOYATIDA EXPORT QUALITY INDEX TAHLILI

Xolmurotov Fozil Saribayevich

buxgalteriya hisobi
kafedrası dotsenti
Ma'mun Universiteti

E-mail: xolmurodov_fozil@mamunedu.uz
[ORCID: 0000-0003-2745-1832](https://orcid.org/0000-0003-2745-1832)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm viloyati eksport tarkibining sifat jihatdan o'zgarishlari 2010–2024 yillar kesimida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – mintaqaviy eksportning diversifikatsiya darajasini va qo'shilgan qiymat ko'rsatkichlarini baholashdan iborat. Baholash uchun xalqaro tajribada keng qo'llaniladigan Export Quality Index (EXPQ) metodologiyasi qo'llanilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, so'nggi o'n yillikda Xorazm viloyati eksporti tarkibida sezilarli sifatlanish jarayoni kuzatilgan: paxta tolasi kabi xomashyo mahsulotlarining ulushi keskin kamaygan, oziq-ovqat, kimyo mahsulotlari va xizmatlar eksporti esa ortgan. 2010-yilda EXPQ 1.19 darajasida bo'lgan bo'lsa, 2024-yilda 2.15 ga yetgan, bu esa eksportning yuqori texnologiyali va qayta ishlangan mahsulotlar tomon siljishini ifodalaydi. Tadqiqot eksport tarkibining modernizatsiya jarayonlarini aniqlab, mintaqaviy iqtisodiy siyosatni takomillashtirish uchun ilmiy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: Eksport, Sifat, Diversifikatsiya, Indeks, Xorazm, Qo'shilgan qiymat, Texnologiya

ИЗМЕРЕНИЕ ДОБАВЛЕННОЙ СТОИМОСТИ И СТЕПЕНИ ДИВЕРСИФИКАЦИИ РЕГИОНАЛЬНОГО ЭКСПОРТА: АНАЛИЗ ИНДЕКСА КАЧЕСТВА ЭКСПОРТА В ХОРЕСМСКОЙ ОБЛАСТИ

Холмуротов Фозил Саробаевич

доцент кафедры
бухгалтерский учет
Университет Мамуна

E-mail: kholmurodov_fozil@mamunedu.uz
[ORCID: 0000-0003-2745-1832](https://orcid.org/0000-0003-2745-1832)

Аннотация. В статье анализируются качественные изменения в структуре экспорта Хорезмской области за период 2010–2024 годов. Основная цель исследования заключается в оценке уровня диверсификации регионального экспорта и показателей добавленной стоимости. Для оценки использована методология **Export Quality Index (EXPQ)**, широко применяемая в международной практике. Результаты показывают, что за последнее десятилетие в структуре экспорта Хорезмской области наблюдается существенный процесс качественного обновления: доля сырьевых товаров, таких как хлопковое волокно, значительно сократилась, тогда как экспорт продовольственных, химических товаров и услуг увеличился. Если в 2010 году значение EXPQ составляло 1,19, то в 2024 году оно достигло 2,15, что свидетельствует о смещении экспорта в сторону более технологичных и переработанных продуктов. Исследование позволяет выявить процессы модернизации экспортной структуры и создает научную основу для совершенствования региональной экономической политики.

Ключевые слова: экспорт, качество, диверсификация, индекс, Хорезм, добавленная стоимость, технологии.

MEASURING THE ADDED VALUE AND DIVERSIFICATION LEVEL OF REGIONAL EXPORTS: AN ANALYSIS OF THE EXPORT QUALITY INDEX IN THE KHOREZM REGION**Kholmurotov Fozil Saribayevich**Associate Professor
department of accounting
Ma'mun UniversityE-mail: xolmurodov_fozil@mamunedu.uzORCID: [0000-0003-2745-1832](https://orcid.org/0000-0003-2745-1832)

Abstract: This article analyzes qualitative changes in the export structure of Khorezm Region over the period 2010–2024. The main objective of the study is to assess the level of regional export diversification and value-added indicators. The **Export Quality Index (EXPQ)** methodology, widely used in international practice, was applied for the assessment. The results show that a significant process of qualitative transformation has occurred in the export structure of Khorezm Region over the past decade: the share of raw materials, such as cotton fiber, has declined substantially, while exports of food products, chemicals, and services have increased. While the EXPQ stood at 1.19 in 2010, it reached 2.15 in 2024, indicating a shift in exports toward higher-technology and processed products. The study identifies the modernization processes of the export structure and provides a scientific basis for improving regional economic policy.

Keywords: export, quality, diversification, index, Khorezm, value added, technology.

Kirish

So'nggi yillarda jahon iqtisodiyotida eksport hajmi bilan bir qatorda uning **sifat ko'rsatkichlari** ham tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, global bozor sharoitida raqobat nafaqat eksport qilinayotgan mahsulotlar miqdoriga, balki ularning **qo'shilgan qiymati, texnologik murakkabligi** va **diversifikatsiya darajasiga** ham bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, eksportni sifat jihatidan baholash davlat va hududiy iqtisodiy siyosatni shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida, xususan, **Xorazm viloyati** eksportida ham uzoq yillar davomida **xomashyo mahsulotlari, asosan paxta tolasi** ustunlik qilgan. Bu esa hududning xalqaro bozorlarda barqaror raqobatbardoshlik salohiyatini cheklab kelgan. Keyingi davrlarda iqtisodiy islohotlar, qayta ishlash sanoatini rivojlantirish, xizmatlar sektorini kengaytirish va eksport geografiyasini diversifikatsiya qilishga qaratilgan choralar natijasida eksport tarkibida sifatli o'zgarishlar kuzatilmoqda.

Shu munosabat bilan, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — **Xorazm viloyati eksport tarkibining sifat darajasini baholash** va uning vaqt bo'yicha o'zgarishlarini tahlil qilishdan iborat. Bunda xalqaro tajribada keng qo'llaniladigan **Export Quality Index (EXPQ)** qo'llanadi. Mazkur indeks yordamida 2010–2024 yillar kesimida eksport tarkibining **xomashyodan qayta ishlangan mahsulotlar va xizmatlarga siljishi** aniqlanadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, eksport sifatini baholash orqali hududiy iqtisodiyotning rivojlanish bosqichlari, diversifikatsiya darajasi hamda yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ulushini aniqlash mumkin. Bu esa iqtisodiy siyosat uchun muhim xulosalar chiqarish, kelgusida **eksportni yanada sifatlash va diversifikatsiya qilish bo'yicha strategiyalar** ishlab chiqishga ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Eksport sifatini baholash ko'p qirrali masala bo'lib, globallashuv sharoitida tobora ortib borayotgan ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakatlar global qiymat zanjirlariga yanada integratsiyalashgani sari eksportning nafaqat hajmini, balki sifati va tarkibiy tarkibini ham baholash zarurati hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Eksport sifatini baholash uchun texnologik

tarkibga, qo'shilgan qiymatga va ishlab chiqarish jarayonlarining murakkabligiga e'tibor qaratiladigan turli metodologiyalar ishlab chiqilgan.

Eksportning texnologik tuzilishi iqtisodiy o'sishning muhim omili hisoblanadi. Yuqori texnologiyali va o'rta texnologiyali ishlab chiqarishlar yaxshi iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bog'liq, bu ularning eksport tuzilmalarida yuqori texnologik tarkibga ega bo'lgan mamlakatlarda kuzatilgan o'sishning ijobiy ta'siridan dalolat beradi[1]. Eksportda qo'shilgan qiymatning parchalanishi yana bir muhim yondashuvdir. Bu mahalliy va xorijiy manbalar tomonidan qo'shilgan qiymatni ajratishni o'z ichiga oladi, bu ishlab chiqarish jarayonining har bir bosqichining yakuniy eksport sifatiga qo'shgan hissasini tushunishga yordam beradi[2].

Eksport sifatini baholashning bir qancha metodologiyalari, jumladan, tarmoq ichidagi savdoning klassik ko'rsatkichlari va sifatning eksport talabiga ta'sirini baholovchi mikro-asosli modellar taklif qilingan. Ushbu modellar mahsulotning vertikal tabaqalanishi va bozor kuchini ko'rib chiqadi, bu sifat eksport dinamikasiga qanday ta'sir qilishini aniq tushunishni ta'minlaydi[3]. Mahsulot darajasida sifat darajalarini yaratish uchun identifikatsiya qilinadigan sifat parametriga ega tizimli model ishlab chiqilgan. Ushbu usul sifatni xarajat va ta'm ta'siridan ajratib, eksport sifatining aniqroq o'lchovini taklif qiladi[4].

Braziliya va Xitoy o'rtasidagi kabi mamlakatlar o'rtasidagi qiyosiy tadqiqotlar eksport sifati va ALADI kabi muayyan hududlardagi raqobat dinamikasidagi farqlarni ta'kidlaydi. Ushbu tadqiqotlar sotilgan mahsulotlarning sifat o'zgarishini aniqlash uchun birlik qiymati farqlaridan foydalanadi[5]. Eksport sifatiga iqtisodiyotning murakkabligi ham ta'sir qiladi, bu esa ularning ishlab chiqarish jarayonlarining turli bosqichlarida ixtisoslashuvi bilan belgilanadi. Ushbu murakkablik eksport qiymatining kelib chiqishi va eksport qilinadigan tovarlar turlari kabi ko'rsatkichlar orqali baholanadi[6].

Eksport sifati muhim iqtisodiy ta'sirga ega, chunki yuqori sifatli mahsulotlar ko'pincha eksport qiluvchi mamlakatlar uchun yuqori daromad darajasiga olib keladi. Rivojlangan mamlakatlar eksport sifatini saqlash va yaxshilashga e'tibor qaratmoqda, rivojlanayotgan mamlakatlar esa raqobatbardosh ustunlikka erishish uchun mahsulot sifatini yaxshilashga intilmoqda[7].

Eksport sifatini baholash siyosatining oqibatlari xalqaro bozorlarda yaxshiroq joylashishni va narx raqobatidan ko'ra sifatga asoslangan raqobat dinamikasini oshirish strategiyalarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi[8].

Eksport sifatiga e'tibor iqtisodiy o'sish va xalqaro savdo dinamikasi haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etsa-da, sifatni o'lchash bilan bog'liq muammolarni ko'rib chiqish juda muhimdir. Sifat ko'pincha kuzatilmaydigan xususiyat bo'lib, aniq baholashni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, global qiymat zanjirlarida ishlab chiqarish jarayonlarining parchalanishi eksport sifatini baholashni qiyinlashtiradi, chunki ishlab chiqarishning turli bosqichlari yakuniy mahsulot sifatiga turlicha hissa qo'shadi. Bu muammolar eksport sifatini to'g'ri va mazmunli baholashni ta'minlash uchun metodologiyalarni doimiy ravishda takomillashtirish zarurligini ta'kidlaydi.

“Mahsulot maydoni” tushunchasi mamlakat eksport portfeli uning rivojlanish istiqbollari qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini tushunish uchun asos yaratadi. Bunday yondashuv eksportning sifati va diversifikatsiyasi ularning hajmi kabi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Rivojlangan mamlakatlar yuqori sifatli mahsulotlarning kengroq assortimentini eksport qilishga moyil bo'lib, bu ularning ilg'or texnologik imkoniyatlari va iqtisodiy tuzilmalari bilan bog'liq. Mahsulot fazosi nazariyasi mamlakatlar ko'pincha mahsulot makonining yadrosida joylashgan yanada murakkab mahsulotlarga o'tish orqali rivojlanishini taklif qiladi. Bu o'tish iqtisodiy o'sish va rivojlanish uchun zarur, chunki bu mamlakatlarga eksport sifatini oshirish va iqtisodiy faoliyatini diversifikatsiya qilish imkonini beradi.

Mahsulot maydoni - bu turli xil mahsulotlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadigan tarmoq. Murakkab mahsulotlar zich bog'langan yadroga joylashgan bo'lsa, kamroq murakkab mahsulotlar kamroq bog'langan periferiyada joylashgan. Mamlakatlar bu makon bo'ylab harakatlanib, o'zlari ishlab chiqarayotgan mahsulotlarga yaqin mahsulotlar ishlab chiqarish orqali rivojlanadi[9].

Rivojlangan mamlakatlar yuqori sifatli, texnologik intensiv mahsulotlar ishlab chiqarishda nisbiy ustunlikka ega bo‘lib, ularni yuqori daromadli mamlakatlarga eksport qiladi. Ushbu ixtisoslashuv va sifatga e‘tibor yuqori iqtisodiy daromadlarga olib keladi. Mahsulot maydoni modeli iqtisodiy rivojlanish uchun yuqori potentsialga ega bo‘lgan tarmoqlarni aniqlash, mamlakatlarga eksportni diversifikatsiya qilish va ularning iqtisodiy murakkabligini yaxshilashga yordam berish orqali davlat siyosatini boshqarishi mumkin[10].

Eksport sifati iqtisodiy o‘shirishning muhim omilidir. Yuqori sifatli eksport ishlab chiqarishning tezroq o‘shirish bilan bog‘liq va sifatni oshirish rivojlanishning dastlabki bosqichlarida ayniqsa tezdir[11]. Sifatni oshirish uchun yangi imkoniyatlar yaratish uchun diversifikatsiya qilish muhim ahamiyatga ega. O‘z eksportini diversifikatsiya qiladigan mamlakatlar global talab va texnologik taraqqiyotning o‘zgarishiga yaxshiroq moslasha oladi.

Innovatsion imkoniyatlarni oshiruvchi va eksport subsidiyalarini taqdim etuvchi siyosat mamlakat eksport ko‘rsatkichlarini yaxshilashi mumkin. Biroq, bu siyosatlar boshqa mamlakatlar uchun raqobatdosh kamchiliklarga ham olib kelishi mumkin, chunki ular eksport xilma-xilligida oldindan aytib bo‘lmaydigan o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin. Qulay ichki muhit, jumladan kuchli institutlar va inson kapitali sifatini oshirishni rag‘batlantirish uchun zarurdir. Sektorga oid siyosatlar ichki muhitdagi keng ko‘lamli yaxshilanishlarga qaraganda kamroq samaralidir.

Mahsulot fazosi nazariyasi eksport sifati va diversifikatsiyasini tushunish uchun mustahkam asos yaratsa-da, u rivojlanayotgan mamlakatlar duch keladigan muammolarni ham ta‘kidlaydi. Bu mamlakatlar ko‘pincha cheklangan texnologik imkoniyatlar va kamroq bog‘langan iqtisodiy tuzilmalar tufayli mahsulot maydonining yadrosiga o‘tish uchun kurashadilar. Oqibatda ular yuqori sifatli eksport mahsulotini ishlab chiqarishda rivojlangan davlatlar bilan raqobatlashishda qiynalishi mumkin. Biroq, institutsional sifat va inson kapitalini yaxshilashga e‘tibor qaratish orqali rivojlanayotgan mamlakatlar sifatini oshirish va iqtisodiy o‘shirish uchun yanada qulay muhit yaratishi mumkin.

Xitoyning global mahsulot maydonida periferiyadan asosiy mavqega o‘tishi uning eksport diversifikatsiyasi va murakkablashuvi ortib borayotganidan dalolat beradi. Ushbu transformatsiya Xitoyning global qiymat zanjirlariga (GVC) strategik integratsiyalashuvi va xalqaro bozordagi raqobatbardoshligini aks ettiruvchi ko‘p mehnat talab qiladigan mahsulotlardan ko‘proq malakali va texnologik jihatdan rivojlangan eksportga o‘tish bilan tavsiflanadi. Mamlakat eksport iqtisodiyoti ko‘proq diversifikatsiyalangan va muvozanatlashgan bo‘lib, global mahsulot makonida qutblangan tuzilmadan integratsiyalashgan tizimga o‘tdi. Ushbu siljish ham yo‘lga bog‘liqlik, ham yo‘l yaratish bilan bog‘liq, chunki Xitoy o‘zining mavjud sanoat bazasidan foydalanadi, shu bilan birga o‘shirish va rivojlanish uchun yangi yo‘llarni yaratadi[12].

Xitoyning eksport iqtisodiyoti sezilarli darajada rivojlandi, eksport mahsulotlarini diversifikatsiya qilish sezilarli darajada oshdi. Ushbu diversifikatsiya an‘anaviy mehnat talab qiladigan tovarlardan yanada murakkab, yuqori texnologiyali mahsulotlarga o‘tishda yaqqol namoyon bo‘ladi[13]. 2001 yildan keyin Xitoy eksportida yuqori texnologiyali mahsulotlarning ulushi ortdi, bu esa ko‘proq malakali va murakkab eksportga o‘tishdan dalolat beradi. Yuqori texnologiyali mahsulotlar hozirda Xitoyning jami eksportining salmoqli qismini tashkil etadi, bu mamlakatning texnologik imkoniyatlari oshib borayotganini aks ettiradi.

Xitoy ishlab chiqarishning boshlang‘ich bosqichlariga o‘tib, oraliq importga kamroq bog‘liq bo‘lib, GVC doirasida ilgarilab ketdi. Ushbu siljish eksportni diversifikatsiya qilishni kamaytirmadi; Buning o‘rniga u Xitoyning mamlakatlararo mahsulot taqsimotidagi rolini oshirdi[14].

Reeksport qilingan oraliq importning kamayishi Xitoyning tarkibiy qismlarni mahalliy ishlab chiqarish qobiliyatining o‘shirib borayotganini va shu bilan uning murakkab tovarlarni ishlab chiqarishdagi raqobatbardoshligini oshiradi.

Xitoyning eksport mahsulot maydonining evolyutsiyasiga milliy va mahalliy hukumat siyosati katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ushbu siyosatlar mintaqaviy sanoatni diversifikatsiya qilish va Xitoyning eksport evolyutsiyasida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan rivojlanish zonalarini

yaratishga yordam berdi[15]. Hukumat aralashuvi mintaqaviy sanoat dinamikasini shakllantirishda ham qo'llab-quvvatlovchi, ham qarama-qarshi rol o'ynadi, Xitoy eksport iqtisodiyotidagi siyosat va bozor kuchlari o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni ta'kidlaydi.

Xitoyning eksport evolyutsiyasi texnologik bog'liqlik bilan tavsiflanadi, bu erda mavjud sanoat tuzilmalari asosida yangi mahsulotlar ishlab chiqariladi. Ushbu yo'lga bog'liq diversifikatsiya Xitoyga o'z mahsulot maydonini kengaytirishga va eksportning murakkabligini oshirishga imkon berdi. Xitoyga nisbatan qo'llaniladigan mahsulot maydoni kontseptsiyasi mamlakatning muvaffaqiyatli diversifikatsiyasi va sanoatlashuvini, tabiiy resurslardan to'qimachilikka va oxir-oqibat elektronika va avtomobillarga o'tishni namoyish etadi[16].

Xitoyning eksport iqtisodiyoti diversifikatsiya va takomillashtirish yo'lida sezilarli yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, muammolar hamon saqlanib qolmoqda. Mamlakatning savdo profili, kengayganiga qaramay, hali ham rivojlanayotgan mamlakatlarga xos bo'lgan mahsulot toifalarining past birlik qiymati segmentini egallaydi. Bu shuni ko'rsatadiki, Xitoy o'z eksportini diversifikatsiya qilishda muvaffaqiyatga erishgan bo'lsa-da, qiymat zanjirini yuqoriga ko'tarish va jahon bozorining yuqori qiymatli segmentlarini egallash nuqtai nazaridan hali ham yaxshilanish uchun imkoniyatlar mavjud[17].

Eksportni diversifikatsiya qilish tor doiradagi tovarlarga qaramlikni kamaytirish orqali iqtisodiy o'sish bilan bog'liq bo'lib, bu narxlarning o'zgarishi natijasida iqtisodiy beqarorlikka olib kelishi mumkin. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ijodiy tarmoqlarga diversifikatsiya eksport daromadlarini barqarorlashtirish va savdo o'zgaruvchanligini kamaytirish orqali o'sishni tezlashtirishi ko'rsatilgan[18]. Gorizontaal va vertikal diversifikatsiya iqtisodiy o'sishni yanada rag'batlantiradigan, amalda o'rganish va xalqaro raqobatga duchor bo'lish kabi ijobiy tashqi ta'sirlarni keltirib chiqaradi[19]. Fazoviy tarmoq effektlari ham muhim rol o'ynaydi, yirik iqtisodiyotlarga yaqinlik diversifikatsiya jarayonini tezlashtiradi va o'sish istiqbollari oshiradi[20].

Eksport sifatini oshirish iqtisodiy rivojlanish uchun, ayniqsa rivojlanishning dastlabki bosqichlarida juda muhimdir. Bu ishlab chiqarishning tezroq o'sishiga va jahon sifat chegarasiga yaqinlashishiga olib keladi. Institutsional sifat va inson kapitali sifatini oshirishga yordam beradigan muhim omillar bo'lib, bu o'z navbatida iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi. Eksport sifatini yaxshilash aholi jon boshiga real daromadni oshirish va daromadlar tengsizligi va qashshoqlikni kamaytirish orqali inklyuzivlikka hissa qo'shadi, ayniqsa iqtisodiy o'sish o'zgaruvchanligi yuqori bo'lgan mamlakatlarda[21].

Eksport mahsulotlarini diversifikatsiya qilish rivojlanayotgan mamlakatlarda soliq ko'rsatkichlari sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir kam rivojlangan mamlakatlarda ko'proq namoyon bo'lib, savdodan tashqari diversifikatsiyaning kengroq iqtisodiy foydasini ta'kidlaydi. Eksport sifatining yaxshilanishi ham inklyuzivlikni kuchaytiradi, barqaror iqtisodiy rivojlanishga yordam beradi va kengroq rivojlanish maqsadlariga erishishga yordam beradi.

Eksportni diversifikatsiya qilish va sifatini oshirish foydali bo'lsa-da, ular qo'llab-quvvatlovchi ichki muhitni, jumladan kuchli institutlarni va inson kapitalini rivojlantirishni talab qiladi. Bundan tashqari, tovarga qaramlikdan diversifikatsiyalangan eksportga o'tishni boshqarish qiyin bo'lishi mumkin, chunki u iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni o'z ichiga oladi[22]. Kakao va qahva kabi tovarlarda xalqaro narxlarni barqarorlashtirishning roli ushbu eksportga katta bog'liq bo'lgan mamlakatlar uchun muhim bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston eksport landshafti xomashyoga bog'liqlikdan qayta ishlangan oziq-ovqat, kimyo mahsulotlari va xizmatlarni o'z ichiga oluvchi ko'proq diversifikatsiyalangan portfelga o'tayotgan sezilarli o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Bu o'zgarish mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish strategiyasining bir qismi sifatida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan tovarlar va xizmatlarni eksport qilishga intilayotgan global tendentsiyalarga mos keladi. O'zbekiston eksportini diversifikatsiya qilish nafaqat xalqaro tajribaning aksi, balki uzoq muddatli iqtisodiy o'sish va barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan strategik qadamdir. Bu o'tish mamlakat eksport

salohiyatini oshirishga qaratilgan turli siyosiy chora-tadbirlar va iqtisodiy islohotlar bilan qo'llab-quvvatlanmoqda.

O'zbekistonda yuqori qo'shimcha qiymatga ega tayyor mahsulotlar ulushini oshirish orqali eksport tuzilmasini diversifikatsiya qilish bo'yicha faol ishlar olib borilmoqda. Bunga eksport portfelida asta-sekin o'rin egallab borayotgan qayta ishlangan oziq-ovqat, kimyo mahsulotlari va xizmatlar kiradi[23]. Yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlarga o'tish global ishlab chiqarish va texnologik zanjirlardagi tarkibiy o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lib, O'zbekistonga katta iste'mol salohiyatiga ega bo'lgan yuqori texnologiyali tovarlarning yangi bozorlariga chiqish imkonini beradi. Hukumat eksportni diversifikatsiya qilishni jadallashtirish uchun iqtisodiy siyosatning turli yo'nalishlari, jumladan, savdo, investitsiya va sanoat siyosati bo'yicha o'zaro bog'liq kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirdi.

Iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiradigan yuqori qo'shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishda innovatsiyalar va texnologiyalarning iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyati ta'kidlanadi. 1956 yilda Robert Solou tomonidan ishlab chiqilgan Solou iqtisodiy o'sish modeli texnologik taraqqiyot va samaradorlik iqtisodiy o'sish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab, bu omillarni eksport tarkibi bilan bevosita bog'laydi. Yangi g'oyalar va texnologiyalar orqali yaratilgan yuqori qiymatli mahsulotlar savdosini nazarda tutuvchi innovatsiyalarga asoslangan eksport bu borada muhim o'rin tutadi. Ushbu eksportga e'tibor qaratish orqali mamlakatlar o'zlarining iqtisodiy ko'rsatkichlari va jahon bozoridagi raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirishlari mumkin.

Yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish nafaqat mamlakat eksport portfeliga hissa qo'shadi, balki eksport qilinadigan har bir birlikdan olinadigan qiymatni oshirish orqali umumiy iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi. Bundan tashqari, eksportga asoslangan o'sish strategiyalari kontseptsiyasi eksportdan iqtisodiy rivojlanishga erishishning asosiy vositasi sifatida foydalanish muhimligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv mamlakatlarning raqobatbardoshligini oshirish uchun zarur bo'lgan yuqori qo'shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish zarurligini ta'kidlaydi.

Texnologik yutuqlar ushbu jarayonning ajralmas qismidir, chunki ular xalqaro bozorlarda yuqori narxlarni egallashi mumkin bo'lgan innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqishga yordam beradi. Va nihoyat, samarali innovatsion siyosat ushbu yuqori qo'shimcha qiymatli mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qulay muhitni yaratish uchun juda muhimdir. Bunday siyosat tadqiqot va ishlanmalarni rag'batlantirishi mumkin, natijada innovatsiyalarning ortishiga va raqobatbardosh iqtisodiyotga olib keladi. Innovatsiyalar, texnologiya va eksport strategiyalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishish uchun asosiy hisoblanadi. Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, eksport sifat indeksini hisoblash — xalqaro tajribada keng qo'llaniladigan metod bo'lib, u milliy va mintaqaviy iqtisodiyotlar uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning ushbu adabiyotlar sharxi Xorazm viloyati misolida olib borilgan hisob-kitoblarning nazariy asosini mustahkamlab, natijalarni xalqaro ilmiy muhitga integratsiya qilish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda Xorazm viloyati eksport tarkibining sifat ko'rsatkichlarini baholash uchun Export Quality Index (EXPQ) hisoblandi. Metodologiya xalqaro tajribaga[24] asoslanib ishlab chiqilgan bo'lib, indeks eksport tarkibining diversifikatsiya darajasi va qo'shilgan qiymat elementlarini birlashtiradi.

2010–2024 yillar davomida Xorazm viloyati eksporti tarkibiy kesimda tahlil qilindi. Eksport toifalari quyidagilarni o'z ichiga oldi: paxta tolasi, oziq-ovqat mahsulotlari, kimyo mahsulotlari, energetika, mashina va uskunalar, xizmatlar hamda “boshqa” tovarlar. Har bir yil uchun toifalarning umumiy eksportdagi ulushi (S_i) aniqlanib, 0–1 oralig'ida normalizatsiya qilindi.

Eksport tarkibining sifatini aniqlashda toifalarga ularning qayta ishlash darajasi va texnologik murakkabligidan kelib chiqib koeffitsientlar tayinlandi: Paxta va Energetika $\rightarrow q = 1$

(xomashyo mahsulotlar), Oziq-ovqat, Kimyo, Boshqalar $\rightarrow q = 2$ (qisman qayta ishlangan mahsulotlar), Mashina va Xizmatlar $\rightarrow q = 3$ (yuqori texnologiyali va yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar). Mazkur tasnif xalqaro amaliyotda qo‘llaniladigan SITC (Standard International Trade Classification) tasnifiga moslashtirilgan.

EXPQ usuli Xorazm viloyati eksportidagi sifat o‘zgarishlarini oddiy va tushunarli tarzda ko‘rsatib beradi. U siyosatchilar va iqtisodchilar uchun eksportni diversifikatsiya qilish strategiyalarini baholash imkonini yaratadi. Biroq, metodologiyaning ayrim cheklovlari mavjud:

Sifat koeffitsientlari ekspert bahosiga asoslangan bo‘lib, turli variantlarda natijalar darajasi farq qilishi mumkin.

Indeks tarkibida mahsulotlarning ichki xilma-xilligi (masalan, kimyo ichidagi yuqori texnologiyali tarmoqlar) to‘liq aks ettirilmagan.

Shu sababli, EXPQ natijalari deskriptiv va qiyosiy tahlil vositasi sifatida qaralishi lozim, ammo chuqur texnologik baho berishda qo‘shimcha metodlar bilan birgalikda qo‘llanishi maqsadga muvofiq.

Tahlil va natijalar

Tadqiqot doirasida Xorazm viloyatining 2010-2024 yillardagi eksport tarkibi va sifat ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Eksport sifat indeksi (EXPQ) metodologiyasi asosida viloyat eksportining strukturaviy o‘zgarishlari va sifat jihatidan rivojlanish tendentsiyalari baholandi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, Xorazm viloyati eksport tarkibida so‘nggi 15 yil davomida tubdan o‘zgarishlar yuz bergan. 1-jadvalda keltirilgan ma‘lumotlar eksport tarkibining dramatik transformatsiyasini aks ettiradi.

1-jadval.

Eksport tarkibi foizlarda, 2010-2024 yillar*

Yil	Paxta (%)	Oziq-ovqat (%)	Kimyo (%)	Energetika (%)	Mashina (%)	Xizmatlar (%)	Boshqa (%)
2010	83.8	1.1	0.0	0.0	0.2	2.5	12.4
2011	85.0	0.3	0.2	0.0	0.1	3.9	10.6
2012	82.3	0.7	0.5	0.0	0.0	6.6	9.8
2013	65.3	1.4	0.4	0.0	0.0	27.8	5.1
2014	84.8	2.6	0.6	0.0	0.0	9.3	2.6
2015	75.2	2.5	0.7	0.0	0.1	8.0	13.5
2016	55.3	10.1	0.8	0.0	0.0	8.2	25.6
2017	43.1	11.6	0.8	0.0	0.0	8.1	36.3
2018	10.7	27.8	1.0	0.1	1.4	13.6	45.3
2019	5.2	49.1	0.6	0.9	0.1	11.4	31.7
2020	4.3	31.7	0.8	0.0	0.1	5.2	57.1
2021	0.5	31.1	0.8	0.6	0.2	8.1	57.9
2022	0.1	33.0	0.9	2.1	0.1	6.6	55.6
2023	0.0	46.3	0.9	1.0	0.2	6.2	45.2
2024	0.0	4.8	1.2	0.0	2.1	13.6	78.1

*Muallif ishlanmasi.

Eslatma: Har bir ustun yig'indisi = 100%

Jadval ma‘lumotlari tahlili quyidagi asosiy tendentsiyalarni ko‘rsatadi:

Paxta eksportining keskin qisqarishi: 2010 yilda viloyat eksportining 83.8% ini tashkil etgan paxta ulushi 2018 yilgacha bosqichma-bosqich kamayib, 2024 yilga kelib deyarli nolga teng (0.0%) darajaga tushgan. Bu o‘zgarish viloyat eksport strategiyasidagi fundamental siljishni bildiradi.

Oziq-ovqat mahsulotlari eksportining o'sishi: 2010-2017 yillar oralig'ida 1-12% oralig'ida tebranib turgan oziq-ovqat mahsulotlari ulushi 2018-2019 yillarda 50% ga yaqin ko'rsatkichga erishgan. 2020-2023 yillarda bu ko'rsatkich 31-46% oralig'ida barqarorlik ko'rsatdi, ammo 2024 yilda keskin qisqarib 4.8% ga tushgan.

"Boshqa" kategoriyasining kengayishi: Eksport tarkibidagi "boshqa" toifasi 2010-2017 yillarda 5-36% oralig'ida bo'lgan, 2020-2024 yillarda esa 45-78% gacha ko'tarilgan. 2024 yilda bu ko'rsatkich 78.1% ga erishib, eksportning asosiy qismini tashkil etgan.

Xizmatlar eksportining o'zgaruvchan dinamikasi: Xizmatlar ulushi 2013 yilda 27.8% gacha oshgan, so'ngra 2014-2022 yillarda 5-14% oralig'ida tushib turgan, 2024 yilda yana 13.6% ga ko'tarilgan.

Eksport sifat indeksini hisoblash uchun xalqaro metodologiya (Hummels & Klenow, 2005; Hausmann & Rodrik va boshqalar) asosida sifat koeffitsientlari belgilab olindi. Koeffitsientlar mahsulotlarning qo'shilgan qiymati va texnologik murakkablik darajasiga asoslanib tanlandi:

Paxta va Energetika ($q = 1$): Xom ashyo xarakteriga ega bo'lib, minimal qayta ishlash va kam qo'shilgan qiymat darajasida

Oziq-ovqat, Kimyo va Boshqa mahsulotlar ($q = 2$): Qisman qayta ishlangan mahsulotlar sifatida o'rtacha sifat darajasi

Mashina va Xizmatlar ($q = 3$): Yuqori texnologik tarkib va ko'p qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar

Ushbu yondashuv eksport mahsulotlarining rivojlanish potentsiali va iqtisodiy samaradorligini hisobga olish imkonini beradi.

Barcha variantlarda eksport sifatining oshish tendentsiyasi kuzatildi, bu tadqiqot natijalarining ishonchligini tasdiqlaydi.

Asosiy formula:

$$EXPQ = \sum_{i=1}^n (S_i \times q_i)$$

Bu yerda:

$EXPQ$ - eksport sifat indeksi, S_i - i -kategoriya eksportining umumiy eksportdagi ulushi (foizda, 0-1 oralig'ida), q_i - i -kategoriya uchun sifat koeffitsienti, n - eksport kategoriyalari soni.

2024 yil uchun hisoblash namunasi:

Kategoriyalar va ularning sifat koeffitsientlari: Paxta ($q_1 = 1$), Oziq-ovqat ($q_2 = 2$), Kimyo ($q_3 = 2$), Energiya ($q_4 = 1$), Mashinasozlik ($q_5 = 3$), Xizmatlar ($q_6 = 3$), Boshqa ($q_7 = 2$), $EXPQ_{2024} = (S_1 \times q_1) + (S_2 \times q_2) + (S_3 \times q_3) + (S_4 \times q_4) + (S_5 \times q_5) + (S_6 \times q_6) + (S_7 \times q_7)$

$$EXPQ_{2024} = (0.000 \times 1) + (0.048 \times 2) + (0.012 \times 2) + (0.000 \times 1) + (0.021 \times 3) + (0.136 \times 3) + (0.781 \times 2)$$

$$EXPQ_{2024} = 0.000 + 0.096 + 0.024 + 0.000 + 0.063 + 0.408 + 1.562$$

$$EXPQ_{2024} = 2.153$$

Har bir eksport kategoriyasi uchun belgilangan sifat koeffitsientlari asosida, kategoriya ulushlarini mos koeffitsientlarga ko'paytirib, yig'indisi olinadi.

Natijalar Xorazm viloyati eksportida sezilarli diversifikatsiya jarayoni borligini ko'rsatadi. Paxta monokulturasidan qayta ishlangan mahsulotlar va xizmatlar eksportiga o'tish viloyat iqtisodiyotining modernizatsiya jarayonidagi muhim yutuq hisoblanadi.

Eksport sifat indeksining 2010 yildagi 1.189 dan 2024 yildagi 2.153 gacha o'sishi (81% o'sish) viloyat eksportining sifat jihatidan yaxshilanganini tasdiqlaydi. Bu o'zgarish xususan: Xom ashyo eksportidan qayta ishlangan mahsulotlar eksportiga o'tish, Yuqori qo'shilgan qiymatli xizmatlar sektorining rivojlanishi, Eksport tarkibining diversifikatsiyalanishi bilan izohlanadi.

Ammo 2024 yilda "boshqa" kategoriyasining 78.1% gacha ko'tarilishi eksport tarkibidagi aniqlikni oshirish zarurligini ko'rsatadi va keyingi tadqiqotlarda ushbu kategorianing tarkibini batafsil tahlil qilish lozimligini bildiradi.

2-jadval.

Eksport sifat indekslari (2010-2024 yillar)*			
Yil	Asosiy indeks (1-2-3)	Yuqori indeks (1-2-4)	Konservativ indeks (1-1.5-2.5)
1 2010	1.189	1.216	1.108
2 2011	1.192	1.232	1.116
3 2012	1.241	1.307	1.153
4 2013	1.625	1.903	1.452
5 2014	1.243	1.336	1.168
6 2015	1.329	1.410	1.205
7 2016	1.529	1.611	1.305
8 2017	1.648	1.729	1.364
9 2018	2.040	2.190	1.594
1 2019	2.034	2.149	1.570
1 2020	1.994	2.047	1.519
1 2021	2.056	2.139	1.566
1 2022	2.013	2.080	1.532
1 2023	2.050	2.114	1.556
1 2024	2.153	2.310	1.654

*Muallif ishlanmasi.

Asosiy indeks (1-2-3) dinamikasining tahlili quyidagi bosqichlarni ko'rsatadi:

Dastlabki bosqich (2010-2012): Indeks 1.19-1.24 oralig'ida nisbatan barqaror ko'rsatkichlarni namoyon etgan. Bu davrda paxta eksportining hukmronligi saqlanib turgan.

O'tish davri (2013-2017): 2013 yilda indeks 1.625 ga sakrab oshgan, bu xizmatlar eksportining 27.8% gacha ko'tarilishi bilan bog'liq. 2014 yilda 1.243 gacha pasaygan, so'ngra 2017 yilgacha bosqichma-bosqich oshib 1.648 ga yetgan.

Sifat sakrashi (2018-2024): 2018 yildan boshlab indeks 2.0 dan yuqori darajada barqarorlashgan. Eng yuqori ko'rsatkich 2024 yilda 2.153 ga erishgan.

Turli sifat koeffitsientlari variantlarining tahlili quyidagi natijalarni berdi:

Yuqori sezgir variant (1-2-4): Mashina va xizmatlarra ko'proq og'irlik berilganda indeks qiymatlari yuqoriroq bo'ldi. 2024 yilda 2.310 ga erishib, asosiy variantdan 7.3% yuqori natija ko'rsatdi.

Konservativ variant (1-1.5-2.5): Barcha koeffitsientlarni yumshatish natijasida indeks qiymatlari pastroq bo'ldi, 2024 yilda 1.654 ni tashkil etdi. Bu variantda ham umumiy o'sish tendentsiyasi saqlanib qoldi.

1-rasm.

*Muallif ishlanmasi.

1-rasmda Xorazm viloyati eksport sifat indeksi (EXPQ)ning 2010–2024 yillardagi dinamikasi aks ettirilgan. Grafikdan ko‘rinib turibdiki, dastlabki davrda (2010–2012 yillar) indeks qiymati deyarli o‘zgarmay, 1,2 atrofida saqlangan. Bu davrda eksport tarkibida paxta tolasi ustuvor bo‘lgani va diversifikatsiya darajasi pastligi kuzatilgan.

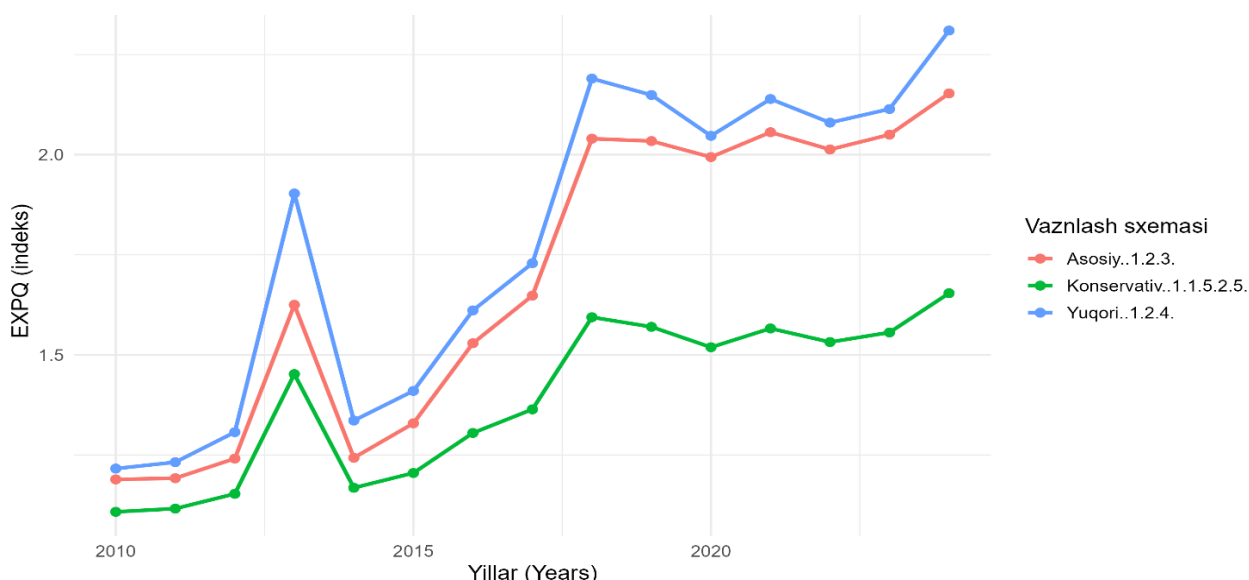
2013-yildan boshlab xizmatlar ulushining oshishi hisobiga indeks keskin o‘shib, 1,6 darajasiga chiqdi. Shunga qaramay, 2014-yilda paxtaning yuqori ulushi tufayli indeks yana 1,24 ga pasaydi. 2015–2017 yillarda oziq-ovqat va boshqa qayta ishlangan mahsulotlarning ulushi ortishi natijasida EXPQ izchil o‘shib, 1,65 ga yetdi.

2018-yildan keyingi davrda eksport tarkibida sezilarli sifatlanish kuzatildi. Xizmatlar va qayta ishlangan mahsulotlar ulushining oshishi indeksni 2,0 darajasidan yuqoriga olib chiqdi. Ayniqsa, 2018-yilda 2,04 ga, 2021-yilda esa 2,06 ga yetgani eksport tarkibining xomashyo mahsulotlaridan yuqori qo‘shilgan qiymatli tovarlar va xizmatlarga siljishini ko‘rsatadi.

2024-yilda EXPQ o‘zining eng yuqori darajasi — 2,15 ga erishdi. Bu natija Xorazm viloyati eksportining tarkibiy o‘zgarishlar orqali sifatlanib borayotganini yaqqol ifodalaydi. Shu tariqa, indeks dinamikasi hudud eksportining diversifikatsiya va qo‘shilgan qiymat darajasi ortib borayotganini ilmiy asosda tasdiqlaydi.

2-rasm.

EXPQ-turli vaznlash (weighting) sxemalari bo‘yicha, 2010-2024*

*Muallif ishlanmasi

2-rasmda EXPQ indeksining uch xil vaznlash sxemasi bo‘yicha (Asosiy: 1/2/3, Yuqori: 1/2/4, Konservativ: 1/1.5/2.5) dinamikasi taqqoslangan. Uchala chiziqning shakli bir-biriga juda yaqin: burilish nuqtalari va trend yo‘nalishi deyarli bir xil, bu esa natijalar robust ekanini ko‘rsatadi. Farq asosan darajalarda: yuqori texnologiyalarga ko‘proq og‘irlik berilgan holatda (1/2/4) indeks eng yuqori, konservativ sxemada (1/1.5/2.5) esa eng past darajada bo‘ladi; asosiy sxema (1/2/3) ikkisining o‘rtasida joylashadi.

2010–2012 yillarda barcha sxemalarda indeks past (≈ 1.2 atrofida) va barqaror — eksport tarkibida paxta (raw materials) ulushi yuqori. 2013 yilda xizmatlar ulushi oshishi tufayli uchala chiziq keskin ko‘tariladi; 2014 yilda paxta ulushining vaqtinchalik kuchayishi indeksni pasaytiradi. 2015–2017 oralig‘ida oziq-ovqat va “boshqa” qayta ishlangan tovarlar ulushi ortib, indekslar izchil o‘sadi. 2018 yildan boshlab tarkibda xizmatlar hamda qayta ishlangan mahsulotlar (processing/high-tech) roli kuchaygani uchun hamma sxemalarda EXPQ > 2.0 zonaga kiradi. Shu bosqichda sxemalar orasidagi tafovut bir oz kengayadi: yuqori sxema (1/2/4) xizmatlar/mashina ulushi o‘sgan yillarda sezilarli ustunlik ko‘rsatadi, konservativ chiziq esa yumshatilgan vaznlar

tufayli pastroq darajada qoladi.

Umuman olganda, sxema tanlovidan qat'i nazar, 2010–2024 yillarda Xorazm eksporti “sifatlanish” (raw → processed/high-tech & services) yo‘nalishida barqaror siljigan: 2018 yildan keyin indeksning yuqori darajada saqlanishi tarkibiy diversifikatsiya va qo‘shilgan qiymat (value-added)ning ortishini tasdiqlaydi. Metodologik nuqtai nazardan, uch sxemadagi uyg‘un trendlar robustlik dalili, daraja farqlari esa siyosiy talqinlarda (masalan, xizmatlar/mashinasozlikka ustuvorlik berganda) sezgirlikni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Ushbu tadqiqot natijalari Xorazm viloyati eksport tarkibining 2010–2024 yillar davomida sezilarli darajada sifatlanib borganini ko‘rsatdi. Hisoblangan eksport sifat indeksi (EXPQ) 2010-yilda **1.19** darajada bo‘lib, paxta tolasi va boshqa xomashyo mahsulotlarining ustuvorligi sababli past ko‘rsatkichni qayd etdi. Keyingi yillarda indeks asta-sekin o‘shib bordi, ayniqsa 2013-yildan boshlab xizmatlar ulushi ortishi natijasida eksport sifatida ijobiy siljish kuzatildi.

2014-yilda paxta ulushining vaqtincha ko‘payishi indeksni pasaytirgan bo‘lsa-da, 2015–2017 yillarda oziq-ovqat va qayta ishlangan mahsulotlarning ortishi tufayli EXPQ yana barqaror o‘shish traektoriyasiga qaytdi. **2018-yildan keyin** esa eksport tarkibida chuqur sifatli o‘zgarishlar ro‘y berdi: xizmatlar, qayta ishlangan oziq-ovqat va kimyo mahsulotlari ulushining sezilarli ortishi EXPQ ko‘rsatkichini **2.0 dan yuqoriga** olib chiqdi. Bu davr viloyat iqtisodiyotida eksportning diversifikatsiya jarayonlari kuchayganini anglatadi.

2024-yilda indeks eng yuqori daraja — **2.15** ga yetdi. Bu natija shuni anglatadiki, Xorazm viloyati eksporti xomashyo bazasidan qisman chiqib, qayta ishlangan mahsulotlar va xizmatlarga tayanib borayotganini ko‘rsatmoqda. Boshqacha aytganda, viloyatning xalqaro bozorga chiqarayotgan mahsulotlari tarkibi sifat jihatidan ortib bormoqda.

Muhim jihati shundaki, turli vaznlash sxemalarida (1/2/3, 1/2/4, 1/1.5/2.5) olingan natijalar umumiy trend bo‘yicha bir-birini tasdiqlaydi. Bu esa metodologik yondashuvning **robust** ekanini anglatadi. Farq asosan darajalar bo‘yicha kuzatiladi: yuqori texnologiyali mahsulot va xizmatlarga katta og‘irlik berilganda indeks tezroq o‘sadi, konservativ yondashuvda esa o‘shish biroz sekinlashadi. Ammo barcha variantlarda Xorazm viloyati eksporti tarkibining sifatlanishi aniq ko‘rinadi.

Ushbu natijalar shuni ko‘rsatadiki, Xorazm viloyati eksport siyosatida diversifikatsiyani chuqurlashtirish, yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantirish va xizmatlar sektorini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. Shu orqali nafaqat eksport hajmi, balki uning **sifat ko‘rsatkichlari** ham yanada yaxshilanadi. Biroq, indeks hisoblashda sifat koeffitsientlari ekspert baholariga asoslanganligi sababli, kelgusida yanada aniqroq tasnif va mikrodarajadagi ma‘lumotlar bilan boyitilgan tadqiqotlar o‘tkazish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Xulosa

Tadqiqotda Xorazm viloyati eksport tarkibining sifat darajasi 2010–2024 yillar kesimida tahlil qilinib, **Export Quality Index (EXPQ)** hisoblab chiqildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, 2010-yilda indeksning qiymati **1.19** darajasida bo‘lib, eksportning asosiy qismi paxta tolasi kabi xomashyo mahsulotlariga tayanib kelgan. Bu davrda eksportning diversifikatsiyasi past, qo‘shilgan qiymat darajasi esa cheklangan edi.

Keyingi yillarda, ayniqsa **2013-yildan boshlab**, xizmatlar ulushi va qayta ishlangan mahsulotlarning ko‘payishi hisobiga eksport sifati izchil o‘sdı. **2018-yildan boshlab** esa EXPQ **2.0 dan yuqoriga** chiqib, eksport tarkibida sezilarli sifatlanish kuzatildi. 2024-yilda indeks eng yuqori ko‘rsatkich – **2.15** ga yetib, Xorazm viloyati eksportining tarkibiy o‘zgarishlar orqali xomashyo bazasidan yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar va xizmatlarga siljishini tasdiqladi.

Turli vaznlash sxemalari asosida olingan natijalar ham umumiy trendni tasdiqladi, bu metodologiyaning barqarorligini ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra, tadqiqotning asosiy xulosasi shuki, Xorazm viloyati eksporti so‘nggi o‘n yillikda **sifatli diversifikatsiya** bosqichiga o‘tib, xalqaro bozorlarda yuqori raqobatbardoshlikka erishish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Amaliy jihatdan, eksportni sifatlash jarayonini yanada chuqurlashtirish uchun quyidagi tavsiyalar berilishi mumkin: qayta ishlash sanoatini kengaytirish va qo‘llab-quvvatlash, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni rivojlantirish, xizmatlar eksportini rag‘batlantirish, eksport geografiyasini diversifikatsiya qilish.

Shunday qilib, EXPQ tahlili Xorazm viloyati eksportining transformatsiya jarayonlarini aniq ko‘rsatib, hududiy iqtisodiy siyosatni takomillashtirish uchun ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Libânio, G., Moro, S., & Londe, A. C. (2016). Export quality and economic growth in the 2000s: new empirical evidence. *Research Papers in Economics*. <https://EconPapers.repec.org/RePEc:cdp:texdis:td543>
2. Maltcev, A. (2024). *Assessment of Value Added in Foreign Trade: Modern Approaches*. https://doi.org/10.52342/2587-7666vte_2024_1_48_64
3. Borin, A., & Lamieri, M. (2007). Estimating Product Quality in International Trade. *Research Papers in Economics*. <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/14678/>
4. Vandenbussche, H. (2014). Quality in Exports. *Research Papers in Economics*. <https://EconPapers.repec.org/RePEc:euf:ecopap:0528>
5. Hiratuka, C., & Cunha, S. F. e. (2011). Qualidade e diferenciação das exportações brasileiras e chinesas: evolução recente no mercado mundial e na Aladi. *Research Papers in Economics*. http://repositorio.ipea.gov.br/bitstream/11058/1498/1/td_1622.pdf
6. Fujii-Gambero, G., & Morales-López, R. (2024). Calidad de las exportaciones manufactureras de México en el contexto de fragmentación internacional de la producción. *El Trimestre Económico*. <https://doi.org/10.20430/ete.v91i361.1791>
7. Değer, O. (2020). İhracat ürün kalitesinin belirleyicileri: gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerine panel veri analizi. *The Journal of International Social Research*, 13, 873–884. <https://doi.org/10.17719/JISR.11087>
8. Borin, A., & Lamieri, M. (2007). Estimating Product Quality in International Trade. *Research Papers in Economics*. <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/14678/>
9. Hidalgo, C. A., Klinger, B., Barabási, A.-L., & Hausmann, R. (2007). The Product Space Conditions the Development of Nations. *Science*, 317(5837), 482–487. <https://doi.org/10.1126/SCIENCE.1144581>
10. Desmarchelier, B., Regis, P. J., & Salike, N. (2018). Product space and the development of nations: A model of product diversification. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 145, 34–51. <https://doi.org/10.1016/J.JEBO.2017.10.020>
11. Henn, C., Papageorgiou, C., & Spatafora, N. (2013). Export Quality in Developing Countries. *IMF Working Papers*, 13(108). <https://doi.org/10.5089/9781484351635.001>
12. Li, S., Li, X., & Lang, W. (2019). China’s Export Evolution in the Dynamic Global Product Space from 2000 to 2011. *Current Science*, 117(3), 470–479. <https://doi.org/10.18520/CS/V117/I3/470-479>
13. Nataraj, G., & Tandon, A. (2011). *China’s Changing Export Structure: A Factor-Based Analysis*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2705291>
14. *Upstreamness, exports and international competitiveness: lessons from the case of China*. (2023). <https://doi.org/10.1590/0103-6351/7252>
15. He, C., & Zhu, S. (2018). Evolution of Export Product Space in China: Technological Relatedness, National/Local Governance and Regional Industrial Diversification. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 109(4), 575–593. <https://doi.org/10.1111/TESG.12309>
16. Chen, C., Nimesh, S., & Willem, T. (2020). *East Asian Flying Geese Paradigm and Product Space*. 38, 24–43. https://waseda.repo.nii.ac.jp/?action=repository_action_common_download&item_id=48371&item_no=1&attribute_id=162&file_no=1

17. Ferrarini, B., Scaramozzino, P., & Scaramozzino, P. (2015). The Product Space Revisited: China's Trade Profile. *The World Economy*, 38(9), 1368–1386. <https://doi.org/10.1111/TWEC.12246>
18. Chang, T.-C., Lyu, Y., Chang, T., Ranjbar, O., & Saboori, B. (2024). *Diversifying the export basket of creative products and accelerating economic growth*. <https://doi.org/10.1080/09638199.2024.2323047>
19. Herzer, D., & Nowak-Lehmann, D. F. (2004). Export Diversification, Externalities and Growth. *Research Papers in Economics*. <https://ideas.repec.org/p/got/iaidps/099.html>
20. Basile, R., Parteka, A., & Pittiglio, R. (2018). Export diversification and economic development: A dynamic spatial data analysis. *Review of International Economics*, 26(3), 634–650. <https://doi.org/10.1111/ROIE.12316>
21. Gnanon, S. K. (2024). Export product quality and inclusivity in developing countries. *Economics of Transition and Institutional Change*. <https://doi.org/10.1111/ecot.12406>
22. Natanael, Y. (2024). Is Less Commodity Dependence Better for Economic Equality, Economic Growth, and Human Development? *Global Journal of Emerging Market Economies*. <https://doi.org/10.1177/09749101241300637>
23. Sultanova, G. (2024). *Trends in development and diversification of exports of the republic of uzbekistan*. <https://doi.org/10.60078/2992-877x-2024-vol2-iss10-pp232-249>
24. Hausmann, R., Hwang, J. & Rodrik, D. What you export matters. *J Econ Growth* 12, 1–25 (2007). <https://doi.org/10.1007/s10887-006-9009-4>

